

נקודות עיון בתפילת שמונה עשרה

מטרת מאמרי כשם כותרתו, לא עבודה מקיפה, אלא כמה הערות שנתעררתי אליהן מתוך התבוננות בסידור התפילה. כיוון שלא כולנו רגילים ללמוד את הסידור באותו העיון בו לומדים גמרא וראשונים, נזכיר תחילה במי הדברים אמורים:

1"מאה ועשרים זקנים ובהם כמה נביאים תקנו שמונה עשרה ברכות על הסדר".

ואפתח בפסוקים הנאמרים לפני גוף התפילה.

2"כי שם ה' אקרא הבו גודל לאלוקינו". ורש"י במקום: "מכאן אמרו שעונין ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד אחר ברכה שבמקדש". קריאה בשם ה' ע"י היחיד, ונתינת גודל ע"י רבים. מודגש שתוף הפעולה, "דבוק חברים", אשר נדרש כדי לשבח את הקב"ה. ואולי זוהי אחת הסבות לכך שבחרו בפתחה זו לתפילת העמידה, אשר בה עומד איש איש לעצמו, מתייחד בלחש עם קונו. באופן זה עלולה התפילה להראות כתפילה אישית-פרטית בלבד, ולא תפילתו של הכלל, והרי התפילה מיוסדת בעיקרה על ענייני הכלל. והבטוי ההלכתי לכך הוא ששעל המתפלל לכוון תפילתו כך שיגיע עם הצבור לתפילת שמו"ע. על כן מודגשת הצבוריות, "דבוק החברים", מיד בפתחת תפילת לחש. "כי שם ה' אקרא", ובספרי שם: "נמצינו למדין שלא הזכיר משה שמו של מקום אלא לאחר כ"א דיבור, ממני למד - ממלאכי השרת... והרי דברים ק"ו - ומה משה, שהוא חכם חכמים גדול שבגדולים, לא הזכיר שמו של מקום אלא לאחר כ"א דבור... המזכיר שמו של מקום בחינם ובמקום בזיון עאכ"ו" וכו'. ע"ש.

חז"ל למדו מכאן את חשיבות ההכנה לפני אמירת שם ה', לפני ההתקרבות לה'. ועל כן ראוי פסוק זה להאמר לפני שהאדם ניגש להתפלל. עליו לשים אל לבו ההכנה הראויה לפני קונו.

"הבו גודל" - לא כתיב אמרו, או קראו וכד', משמע שלא דווקא בפה ובתפילה. אלא במה? - במה לא?! בכל התנהלות חיינו. 4"בכל דרכיך דעהו".

6"ה' שפתי תפתח ופי יגיד תהלתך" - משמע, סייעתא דשמיא הכרחית למען תתאפשר תפילתנו. הקב"ה פותח לנו פתח קטן וחיצוני - השפתיים - שהם המחסום האחרון לפני פריצת התפילה מתוכנו, וההמשך - הפנימי - מוטל עלינו. "פי יגיד תהלתך" - תהילה כללית, וכן באופן פרטי על פתיחת אותו פתח.

אולי מרומזת כאן גם בקשה ששפתי תהיינה פתוחות על מנת להגיד תהלתך לא רק בשעת התפילה אלא בכל שעות היום, ואף במשמעות המופשטת והכוללת יותר - לא רק בדבור אלא בכל אורחותי, על דרך שאמרו: 7"הלוואי שיתפלל האדם כל היום כולו", וראה עוד בריש "עולת ראייה" על "תפילתה המתמדת של הנשמה".

"ברכת אבות" - ובמסכת מגילה 8:"מנין שאומרים אבות, שנת' 'הבו לה' בני אליהם".

1. מגילה יז: וע"ע ברכות כח: ומגילה יח.
2. דברים לבג, בשחרית ובערבית לא אומרים פסוק זה משום סמיכת גאולה לתפילה. ואף במנחה ובמוסף יש קהילות שאינן אומרות פסוק זה.
3. אר"ח סי' קט
4. ע"י ברכות סג. ומשלי ג
6. תהלים נא, יז
7. ברכות ס
8. מגילה ח: וע"י תהלים כט, א

אנו פותחים את התפילה בידיעת מהותנו האמיתית – "בני אלים" – בני אברהם, יצחק ויעקב, ואנו פונים אל הקב"ה לא רק כעבדים אל מלכם אלא אף כבנים אל אביהם, בני האבות "האלים" ובניו של בורא העולם.

וכן כתב רבינו יונה:

"כי הפתח הראשון לעבודת ה' בתפילה הוא, שידע האיש העובד ערך עצמו, ויכיר מעלתו ומעלת אבותיו וגדולתם וחשיבותם וחיבתם אצל הבורא יתברך, וישתדל ויתחזק תמיד להעמיד עצמו במעלה ההיא ולהתנהג בה תמיד, ובכל יום ויום יוסיף אומץ לקנות בהם מעלות ומידות אשר יתקרב בהם לבוראו ויתדבק אליו".

על השאלה מדוע בברכת אבות אין מלכות, כלומר, מדוע חסירה היא את הנוסח "מלך העולם", מתרצים בתוספות: ¹⁰"אבל אלוקי אברהם הוי כמו מלכות, דאברהם אבינו המלך הקב"ה על כל העולם, שהודיע מלכותו". ראוי לתת את דעתנו לכך שבתחילת התפילה מודגשת מלכותו של הקב"ה בעולמו דווקא באופן הזה, ע"י ישראל, ע"י אברהם אבינו. שהרי זו מהותנו וזה יעורנו – "עם זו יצרתי לי תהלתי יספרו".^{10א} "אלוקינו ואלוקי אבותינו" – לכאורה היה ראוי יותר לכתוב: "אלוקי אבותינו ואלוקינו" – כפי הסדר הכרונולוגי, וכבר עמדו על כך כמה פרשנים. ולענ"ד נראה ליישב באופן אחר, ואקדים תחילה הערה נוספת.

"וזוכר חסדי אבות, ומביא גואל לבני בניהם למען שמו באהבה". יש לשים לב לכך שהגאולה המוזכרת כאן תבוא "למען שמו", ולא בזכות חסדי אבות. ובכ"ז אין להתעלם מכך ש"זוכר חסדי אבות" סמוך ל"מביא גואל". מה רומזת סמיכות זו?

נסה לפתור שאלות אלו בעזרת יסוד חשוב המופיע במהר"ל, וכך כתב:

¹¹"...אבל באברהם לא היה בחירה פרטית, רק באומה הישראלית שהם זרעו, שהרי כתיב באותה בחירה "ואעשה אותך לגוי גדול" וזה בחירה כללית, ובחירה כמו זאת אין תולה במעשה כלל ולא בחטא כי המעשה הוא לפרט, אף כי בודאי זכות אבות מועיל, מ"מ עיקר הבחירה בו ובזרעו! ואל יקשה לך מש"כ לא בצדקתך אתה בא לרשת וגו' ולמען הקים את הדבר אשר נשבע ה' לאבותיך. בודאי דבר זה מה שהביא אותו הדור אל הארץ היה תולה בזכות אבות וגם דבר זה פרטי, אבל עיקר הבחירה שבחר השי"ת באברהם לא היה בחירה פרטית, רק שבחר בו ובזרעו אחריו בחירה כללית".

דומה שאין צורך להוסיף על דברי המהר"ל, ולפי יסוד זה מובנת היטב סמיכות הגאולה ל"זוכר חסדי אבות" – אף שבעיקרה תבוא "למען שמו". ודוק. ועפ"י נראה לי גם ליישב את השאלה בה פתחנו בדבר הסדר של "אלוקינו ואלוקי אבותינו", שמטרתו להדגיש שקודם כל הוא "אלוקינו", אלוקי עם ישראל, עם הסגולה הנבחר, ומתוך כך הוא אלוקי אבותינו.

ומן הרב כתב ^{11א}"...כלומר לא מצד הבחירה שהיא באה מצד המעשים הטובים שבבנים ומצד התשובה, אלא למען שמו, המתגלה ע"י זכירת חסדי אבות" – עיי"ש. לגבי הגמ' ¹²האומרת שירמיה ודניאל לא אמרו בתפילתם "הגבור והנורא": "עכו"ם משתעבדים בבניו, איה גבורותיו" וכו'. והטעם איתא בירושלמי שנראה כחונף. ע"י בנצ"ב לפרשת בשלח ¹³שמדגיש שלא בכל צורת פניה אל הקב"ה הדברים אמורים, אלא: "שכל

9. ר' יונה ריש "שערי עבודה"

10. ברכות מ: תוס' ד"ה "אמר אבינו".

10א. ישעיהו מ"ג כ"א.

11. "נצח ישראל" פרק יא.

11א. אגרות ראייה ח"ב עמ' קפז (מתוך איגרת תקנה)

12. יומא דף ס:

13. שמות טו, יא וע"ע בשו"ת "תורה לשמה" (המיוחס ל"בן איש חי") תשובה תפח

שאינו מובן למדבר בשכלו כי כן הוא, אסור להלל את הקב"ה בלשון נוכח." ("...ואע"ג שודאי האמינו כי כן הוא"). ועפ"ז מסביר את המדרש: ¹⁴ "מצינו שאומרים מקצת שבח של הקב"ה בפניו, וכולו – שלא בפניו." עי"ש היטב.

"חסדי אבות" – מדוע שינו מן הלשון של תחילת הברכה שם כתיב "אבותינו"? ו"ל שהמלה אב משמשת בשתי משמעויות. האחת – לתאור קשר משפחתי או אחר בינו לבין תולדתו (כגון: אבי הבן, אבות מלאכות), והשנייה – לתאור חשיבותו (כגון: אב בית דין – ראש הבי"ד). לאבותינו, אברהם יצחק ויעקב, ראיות שתי המשמעויות הללו. לראשונה שבהן מתייחסת תחילת הברכה, ועל כן כוללים באותה מלה גם אותנו, את התולדות – "אבותינו". ואילו בהמשך "זוכר חסדי אבות" הכוונה לאבות במובן החשיבות, וע"כ ראוי לשנות ולכתוב "אבות" גרידא.

"ומביא גואל לבני בניהם" – לא כתיב שמביא גואל לנו, ואף לא כתיב שמביא גואל לבניהם, אלא "לבני בניהם". ומשמע לי שרומז לריחוק דורות מהאבות, ומאידך – "ומביא גואל" בלשון הווה, משמע בכל רגע ורגע. ננסה להבין צרוף מענין זה.

על דברי הגמ'¹⁵: "ומה ראו לומר גאולה בשביעית" (בברכה שביעית של שמו"ע), אומר רש"י: "לא גאולה דגלות היא, אלא שיגאלנו מן הצרות הבאות עלינו תמיד".

ועפ"ז יש להסביר את צרוף הנגודים "ומביא גואל – לבני בניהם". מחד גיסא, רומזת לשון ההווה על הגאולות הפרטיות "מן צרות הבאות עלינו תמיד", וכן על השלבים בהתקדמותנו המתמדת לקראת הגאולה השלימה, ומאידך גיסא – נרמזת הגאולה של "לבני בניהם" – הגאולה השלימה שבאחרית הימים – במהרה בימינו!

"למען שמו באהבה". שמעתי בשם חכ"א שלכאורה "למען שמו" זה ניגוד ל"באהבה", כי משמע שמתייחס למצב שישראל בתחתית המדרגה, כביכול בלא זכויות. וכמש"כ¹⁶: "לא למענכם אני עושה בית ישראל כ"א לשם קדשי אשר חללתם בגויים אשר באתם שמה". ואף על פי כן – "באהבה", באהבת עולם של אב לבניו.

"מגן אברהם". עי' בנצ"ב בספר בראשית¹⁷ המסביר את ייחודו של כל אחד מהאבות, וייחודו של אברהם הוא בכח התורה "שהוא הראשון שהחל להיות עמל בשקידתה... והיה בכל לילה יושב והוגה ומעיין, עד שהיו כליותיו נובעות תורה. ועל כן מיוחד אצלו ענין ההגנה עליו – עי"ש היטב!

ברכת גבורות.

"אתה גבור". בעיקרה עוסקת ברכה זו בתחיית המתים במשמעותה הרחבה¹⁸. ושאלו הפרשנים מדוע פותחת ב"אתה גבור", והרי גבורתו כבר הוזכרה בברכה הקודמת. לפני שאציע הסבר, אקדים כמה מילים.

כבר עמדו הפרשנים על כך שתחיית המתים מוזכרת כאן כמה פעמים, מציינים שאחת מהן רומזת להורדת גשמים, שהיא כעין תחיה לאדמה ולזרעים. ומצינו בתלמוד¹⁹: "גדול יום הגשמים מתחיית המתים, דאילו תחיית המתים לצדיקים, ואילו גשמים בין לצדיקים בין לרשעים".

ולענ"ד מובנת עפ"ז היטב החזרה על הבטוי "גבור", וכפי שאנשי כנה"ג, כאשר החזירו עטרה ליושנה, פרשו משמעותו של בטוי זה: ¹² "אתו אינהו ואמר ארבה – זו היא

14. ב"ר רש פרשת נח

15. מגילה יז

16. יחזקאל לו, כב

17. ב"ר יב, יז לב

18. עי' "ארשת" גליון ג, תשרי תשמ"מ

19. תענית ז

גבורתו שנותן ארך אפיים לרשעים". הורדת הגשמים אף לרשעים זו היא גבורתו. על פי זה נבין אולי דבר נוסף. בהמשך הברכה מופיעה צורת בטוי נדירה בשמונה עשרה – שאלה רטורית – "מי כמוך בעל גבורות", והסגנון רומז אולי לפסוק²⁰: "מי כמוך באלים" עליו דרשו חז"ל: "מי כמוך באלמים". שוב מופיעה הגבורה במובן כבישת הכעס, כביכול, כלפי הרשעים.

"מחיה מתים אתה". בד"כ מופיע השמוש בלשון נוכח "אתה" רק בתחילת הברכה ובסופה. ואילו כאן, בצורה חריגה מאד, מופיע שוב "מחיה מתים אתה". מדוע? נזכיר תחילה שהפניה "אתה" מציינת את קרבתנו לקב"ה²¹ כאדם המדבר אל המלך פה אל פה".

נעיין בספר דברים²²: "כי הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה לא כארץ מצרים היא... אשר תזרע את זרעך והשקית ברגלך כגן הירק... (אלא) למטר השמים תשתה מים, ארץ אשר ה' אלוך דורש אותה, תמיד עיני ה' אלוך בה...".

וב"דעת זקנים מבעלי התוספות" כתב שם: "ותמיד אתם צריכים לקב"ה, ולכן הוזהרו במצוותיו, כדי שיוריד לכם מטר בעתו". ועי"ש ברמב"ן. כלומר, ההזדקקות המוחשית המתמדת לחסדי הקב"ה בהורדת הגשמים מגבירה את הקרבה בינינו לבוראנו,²² ארץ אשר ה' אלוך דורש אותה...". (- על דרך הפרוש החסידי לעונשו של הנחש²³ יועפר תאכל כל ימי חיך" – ולכאורה זו ברכה, שמוזנותיו מצויין לו?! אלא שזה יוצר ריחוק מהקב"ה, כיון שאינו נזקק לבקש ממנו תדיר על כך). לכן, גם בסמוך ל"מחיה מתים" במובן של "מוריד הגשם" מודגשת התוצאה מכך – הקרבה ביננו לבוראנו, ובאה לידי בטוי בלשון נוכח – "מחיה מתים אתה".

ואסיים בהערה על הגמ' בברכות²⁴ לעולם אל ישאל אדם צרכיו לא בשלש ראשונות ולא בשלש אחרונות אלא באמצעיות... אחרונות דומה לעבד שקיבל פרס מרבו ונפטר והולך לו" – וקשה, דהרי המתפלל עדיין לא קבל פרס ומה הדמיון למשל?! וצריך לאמר שעצם עמידתו לפני הקב"ה היא הפרס. הקירבה לפני מלכי המלכים הקב"ה – מה גדול הימנה?! ועל דרך באורו של הסבא מקלם לפסוק²⁵ "אהבתי כי ישמע ה' את קולי תחנוני" המסביר שאהבתי את עצם העמידה לפני הקב"ה השומע לי, עוד בלא להתייחס להענותו לבקשותי.

ויהי רצון שתתקבלנה תפילותינו לרצון לפני אדון כל.

20. שמות טו, יא

21. מחזור ויטרי ועי' נתיב בינה א עמ' 61,60

22. דברים יא י"ב

23. בראשית ג, יד

24. ברכות לד

25. תהלים קטז